

Марія Анатоліївна Федорова,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
дошкільної освіти і педагогічних інновацій,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна

ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Статтю присвячено проблемі формування моральних цінностей у дітей старшого дошкільного віку. Автором проаналізовано особливості становлення структурних компонентів моральних цінностей у старших дошкільників. На основі аналізу наукової літератури запропоновано власне визначення поняття «моральні цінності старших дошкільників», обґрунтовано змістову структуру моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку, у якій умовно виділено когнітивний, емотивний, процесуально-діяльнісний компоненти.

Ключові слова: моральні цінності, моральні цінності старших дошкільників, механізми розвитку цінностей, когнітивний компонент моральних цінностей, емотивний компонент моральних цінностей, процесуально-діяльнісний компонент моральних цінностей.

Освіта є важливою сферою духовного життя людей, що забезпечує залучення зростаючої особистості до системи цінностей, зафіксованих в культурі певного суспільства. Сьогодні посилюється інтерес до проблеми виховання духовності особистості, стрижнем якої є моральні цінності. Особлива увага при цьому належить дошкільному віку, оскільки у цей період формуються смислоутворюючі ціннісні компоненти. Таким чином, постає нагальна потреба розробки ефективних технологій виховання моральних цінностей особистості, починаючи з дошкільного віку. Розв'язання зазначеної проблеми передбачає вивчення особливостей становлення структурних характеристик моральних цінностей у дитинстві, обґрунтування механізмів та факторів, що визначають їх формування.

Метою статті є обґрунтування змістової структури моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку.

Проблема моральних цінностей є міждисциплінарною і розробляється у філософських науках (Р. Апресян, М. Бердяєв, М. Гартман, А. Гусейнов, О. Дробницький, М. Каган, І. Кант, Р. Лотце, С. Франк та ін.), у психології та педагогії (І. Бех, Б. Братусь, Л. Виготський, О. Запорожець, А. Кір'якова, І. Кон, Д. Леонт'єв, М. Рокіч та ін.). Особливості формування моральних цінностей у дошкільному віці вивчали Л. Божович, Н. Космачева, Г. Кравцов, О. Кравцова, Н. Непомняща, Т. Піроженко, О. Смірнова та ін.

У нашому дослідженні під моральними цінностями ми розуміємо усвідомлені, високозначимі смислові утворення, які фіксуються у свідомості особистості в «моделях повинного», заснованих на безумовному визнанні цінності людини, ідеях справедливості, милосердя, усвідомлення своєї відповідальності за благо іншої людини, виявляються у відповідних діях і вчинках і сприяють гармонізації відносин особистості і суспільства. Відповідно, основними моральними цінностями визначено справед-

ливість, людяність, відповідальність, чесність, гідність.

Н. Непомняща обґрунтовує етапи формування цінностей у дитинстві: цей процес починається з виділення певної сторони дійсності, в подальшому відбувається поєднання її з відповідним емоційним станом і, нарешті, включення цього зв'язку в «образ Я». Виходячи з цього, основним механізмом формування моральних цінностей дошкільника є ідентифікація власних вчинків із закріпленими в «образі Я» емоційно-забарвленими смислами (цінностями): «дитина прагне до того змісту, реалізація якого дає позитивний емоційний стан і через який вона виділяє і стверджує себе» [5].

Формування моральних цінностей здійснюється через включення дитини в різні соціальні групи (сім'ю, дошкільний навчальний заклад тощо). Визначальними умовами при цьому є взаємодія на засадах співробітництва, створення сприятливого психологічного клімату у поєднанні з високим соціометричним статусом у групі однолітків. Перебування в соціумі та реалізація зазначених умов сприяє тому, що дошкільник усвідомлює і переживає свій зв'язок з людьми, відчуває спільність з групою та прив'язаність до неї. Важливим фактором розвитку моральних цінностей дошкільника є включення в різні види діяльності. І. Бех, О. Бодальов, Л. Виготський, Г. Кравцов, О. Кравцова, М. Лісіна та ін. наголошують на важливості спілкування, оскільки лише в цій діяльності здійснюється формування узагальнень, характер яких визначає смислову будову свідомості. Н. Ганошенко, Т. Єрмолова, С. Мещерякова доводять, що спілкування з оточуючими навіть сильніше впливає на соціально-моральний розвиток дитини, ніж ігрова діяльність. Таким чином, становлення моральних цінностей може бути розкрито через особливу, властиву певному віковому періоду форму спілкування.

Формування моральних цінностей передбачає зміни в емоційній, вольовій, когнітивній, діяльнісній сферах особистості. На підставі цього у структурі моральних цінностей нами умовно виділено такі компоненти: емотивний, когнітивний, процесуально-діяльнісний. Розглянемо їх змістове наповнення стосовно дітей старшого дошкільного віку.

Визначальним для формування моральних цінностей у старшому дошкільному віці є розвиток емоційно-почуттєвої сфери. Є. Ільїн виділяє такі напрями її розвитку в дитинстві: збільшення кількості емоціогенних об'єктів, що мають соціальний характер; зростання диференційованості емоційних переживань; виникнення емоційних переживань з приводу теперішнього і майбутнього; розвиток здатності розмежовувати експресивні стани та переживання; подальший розвиток здатності розуміти емоції інших людей; перехід емоціогенних реакцій від імпульсивності до довольності [4, с. 406].

У наукових дослідженнях О. Запорожця, О. Кравцової, Я. Неверович доведено, що завдяки механізму включення уяви в діяду «суб'єкт – емоції» (О. Кравцова) у дошкільному віці розвивається емоційна децентрація (що передусім інтелектуальній децентрації), та відбувається зміна місця емоцій у структурі діяльності, вони «починають випереджувати хід виконання поставленої задачі» [3, с. 263-265].

Формування моральних почуттів, за твердженням Г. Бреслава, здійснюється завдяки узагальненню схожих емоційних явищ. Так, симпатія розвивається внаслідок тривалого накопичення приємних для дитини актів ситуативно-особистісного спілкування. Розвиток симпатії зумовлює виникнення синтонії (спрямованості на оточення, знаходження єдності з ним), яка, в свою чергу, стимулює розвиток здатності до емпатії, що свідчить про поступовий відхід від егоцентризму. Порушення соціальних норм супроводжується почуттями сорому, провини (хоча типовими вони стають лише у молодшому шкільному віці), які виступають регуляторами поведінки дитини [2, с. 72]. Отже, виникнення таких новоутворень як здатність до емпатії та адекватна реакція на емоційні стани партнера визначають спрямованість дошкільника на іншу людину як носія моральних норм і соціального статусу.

Відбувається диференціація позитивних і негативних емоцій, знижується їх амбівалентність. Як правило, старші дошкільники розрізняють 5-7 базових емоцій: радість, подив, страх, гнів, сум (А. Щетиніна), проте вербалізувати їх ще важко. Н. Знаменська відзначає появу у старших дошкільників емоційних станів хитрощів, образи, злості, які в нормі не є домінуючими. Дослідженням А. Щетиніної встановлено, що старшим дошкільникам переважно властиві дифузно-аморфний та дифузно-локальний типи сприймання емоцій (77%), що передбачають поверхневе, нечітке сприймання емоції, інколи з виділенням її окремого елементу. Аналітичний і синтетичний

типи сприймання емоцій поки що не властиві. Рівень розуміння дітьми емоцій залежить від таких умов: від знаку і модальності емоції (позитивні емоції розпізнаються легше, ніж негативні); від віку і накопиченого досвіду розпізнавання емоційного стану; від ступеня володіння дитиною словесними позначеннями емоцій; від уміння виділяти експресію і диференціювати її елементи. П. Харріс довів, що старшим дошкільникам ще важко усвідомити зв'язок між позитивними або негативними емоціями та ситуацією, що їх викликала [7].

Реалізація моральних цінностей залежить від сформованості соціальних мотивів поведінки. Важливим новоутворенням старшого дошкільного віку є ієрархізація (співвідкорення) мотивів (Д. Божович, Г. Бреслав, О. Леонтьєв, Г. Урунтаєва), завдяки якому дитина здатна досягати значимих, хоча і непривабливих цілей, а її окремі дії набувають відображеного смислу. За переконанням О. Запорожця, соціальні мотиви ще є нестійкими, потребують зовнішніх опор, у якості яких може бути знак (слово), виконання ролі у грі, образ себе у часі тощо.

Формування моральних цінностей пов'язано з розвитком потреб особистості. Потреба в емоційній насиченості, яка є вродженою і розвивається протягом життя, спонукає дитину до переживання відносин і визначає спрямованість особистості (Б. Додонов). Потреба у соціальній відповідності, яка зароджується у дошкільному дитинстві, оптимізує розвиток полімотивації та посилення ролі оцінки дорослого (Г. Бреслав). Розвиваються потреби у самостійності, спілкуванні з однолітками, співпраці та спільній ігровій діяльності з ними, пізнавальні потреби (Л. Божович, Г. Бреслав, Я. Коломинський, Т. Репіна, О. Смірнова та ін.). Їх реалізація забезпечує пізнання соціальної дійсності, засвоєння соціальних еталонів та їх апробацію у сюжетно-рольових іграх, сприяє зменшенню конфліктів завдяки посиленню орієнтації на іншу людину.

Отже, емотивний компонент моральних цінностей передбачає розвиток емоційно-ціннісного ставлення до людей, моральних почуттів, духовних потреб, здатності до емпатії, здатності усвідомлювати емоційні стани оточуючих, розвиток мотивів моральної поведінки.

Розвиток когнітивного компоненту моральних цінностей здійснюється в напрямі від егоцентризму до становлення об'єктивної позиції особистості. І. Абакумова, А. Слінько доводять, що смисли дошкільника мають емоційно-безпосередній характер, вони неусвідомлені і не рефлексуються дитиною, проте на рівні емоційного вибору регулюють її поведінку.

У старших дошкільників поглиблюються і диференціюються уявлення про основні моральні поняття: доброту, чесність, відповідальність, дружбу тощо. Їх особливістю є злиття з безпосереднім емоційним ставленням до людей або літературних персонажів

(Л. Божович). За дослідженнями Т. Піроженко, найбільш значимими цінностями для старших дошкільників, що узагальнюються у поняттях, є родина, дружба, гроші, здоров'я, щастя. Менш значимими виступають самостійність, сміливість, творчість, зовнішня краса, співпереживання, наполегливість. Така ситуація, на нашу думку, свідчить про становлення базових цінностей, на основі яких у подальшому будуть розгортатися моральні цінності як цінності вищого порядку.

Наприкінці старшого дошкільного віку з'являються внутрішні етичні інстанції, які являють собою узагальнені знання про норми поведінки, підкріплені відповідними позитивними або негативними переживаннями. Поява внутрішніх етичних інстанцій та засвоєння моральних понять зумовлюють розвиток етичної оцінки. Під час формування її критеріїв спостерігаються закономірності: дитині легше оцінити ті якості, які найчастіше оцінює дорослий; чим конкретніша норма і ближче до досвіду дитини, тим легше вона усвідомлюється і оцінюється. Оскільки дитині до 7 років властивий егоцентризм (Ж. Піаже), при оцінюванні ситуації їй важко усвідомити різні точки зору, вона розмірковує про часткові випадки, а узагальнення дається складно.

Оцінка дитиною однолітків протягом дошкільного дитинства залишається емоційною і ситуативною. О. Бодальов, Н. Анкудінова відмічають, що дошкільникам важко оцінити моральні якості однолітків: використання моральних понять є неадекватним, думки про оточуючих є нестійкими і ситуативними. Наприкінці старшого дошкільного віку етична оцінка стає більш узагальненою, більш адекватною і критичною, що свідчить про розвиток узагальнених критеріїв, проте залишається недиференційованою і абсолютно однозначною (людина або хороша, або погана) [1, с. 146-148].

Розвиток когнітивного компоненту моральних цінностей пов'язаний з розвитком самосвідомості, завдяки якій особистість усвідомлює себе суб'єктом власної діяльності і поведінки. Виникає такий компонент самосвідомості як самооцінка, яка поки що визначається образами дорослих і однолітків. Завдяки накопиченню досвіду спілкування з однолітками дитина навчається оцінювати себе, враховуючи їх точку зору, що дещо знижує завищену самооцінку і запускає процеси децентрації дошкільника. Самооцінка старшого дошкільника прямо залежить від умінь оцінювати, аналізувати результати діяльності інших. Наприкінці дошкільного віку (7 років) дитина здатна оцінити себе і однолітків у конкретній діяльності з позицій засвоєних норм поведінки, що поступово також стає мотивом її поведінки (В. Горбачева). Таким чином, когнітивний компонент моральних цінностей включає розвиток самосвідомості та самооцінки, етичної оцінки, засвоєння моральних понять, розвиток внутрішніх етичних інстанцій, елементарної рефлексії, внутрішнього плану дій, здатності встанов-

лювати зв'язок між емоційними станами та причинами, що їх викликали.

Процесуально-діяльнісний компонент моральних цінностей.

Важливим новоутворенням старшого дошкільного віку, що визначає становлення процесуально-діяльнісного компоненту моральних цінностей є розвиток довільної поведінки, що ґрунтується на здатності дитини розв'язувати завдання у внутрішньому плані (В. Іванніков, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Г. Урунтаєва та ін.). Становлення елементарної рефлексії, довільності у різних формах, усвідомлення та узагальнення власних переживань призводить до того, що дошкільники краще усвідомлюють своє положення в групі однолітків, здатні стримувати бажання і регулювати свою поведінку на основі переживань емпатійного характеру, набувають здатності домовлятися і розв'язувати конфлікти (Г. Бреслав, Д. Ельконін, О. Леонтьєв).

Спілкування з однолітками залишається емоційно насиченим, характеризується відсутністю жорстких норм, дотримання яких є необхідним у спілкуванні з дорослими. Ініціативні реакції переважають у порівнянні з реактивними, що заважає конструктивному спілкуванню. Якщо у спілкуванні з дорослим дитина очікує на його оцінку, то функції спілкування з однолітками значно ширші: демонстрування своїх здібностей і умінь, порівняння, керування діями партнера, контроль однолітків, показ власного зразка поведінки тощо [6, с. 92]. Егоїстична позиція у взаємодії призводить до того, що допускається грубість, агресивність по відношенню до однолітків.

Поступово розвивається саморегуляція поведінки, особливістю якої є намагання дитини послідовно відтворювати норми поведінки дорослих і контролювати правильність цього відтворення. Також діти оволодівають прийнятими у суспільстві способами вираження емоцій, які і є адекватними ситуації взаємодії. У цьому зв'язку К. Саарні відмічає, що формуються уміння співвідносити власні емоційні вирази з емоційними виразами оточуючих, тобто використовуються типові емоційні «сценарії» (наприклад, посміхатися при зустрічі). Така поведінка опосередковується увлеченням про поведінку і відносини дорослих, які є для дитини моральним зразком і характеризуються «ореолом непогрішності». Отже, поведінка із зовнішньої, такої, за якою спостерігає дитина, переходить у внутрішню і пов'язується з формуванням мотивів поведінки. Необхідно відзначити, що саморегуляція поведінки є ще недосконалою, імпульсивність призводить до неусвідомленого порушення норм поведінки (усвідомлене їх порушення є нечастим явищем) [6, с. 178].

Г. Бреслав, К. Гуревич, В. Іванніков, О. Леонтьєв, Я. Неверович, Г. Урунтаєва відмічають, що у дошкільному віці формується усвідомлене і самостійне підкорення дій віддаленим мотивам, що свідчить про

зародження вольової поведінки, хоча власне вольовий вчинок, моральний вибір ще дошкільнику недоступний, оскільки конфлікт «хочу» і «потрібно» у свідомості не представлений. Отже, процесуально-діяльнісний компонент включає формування умінь та досвіду моральної поведінки, здатності робити моральний вибір, розвиток довільності, саморегуляції поведінки, стабільності поведінки незалежно від присутності дорослого.

Отже, аналіз психологічної літератури дозволив обґрунтувати визначення поняття «моральні цінності дітей старшого дошкільного віку»: це малоусвідомлені, нестійкі смислові утворення, що ґрунтуються на емоційно-ціннісному ставленні до іншої людини,

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
2. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонение / Г. М. Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
3. Запорожец А. В. Психическое развитие ребенка / А. В. Запорожец // Избранные психол. труды: [в 2-х т.]. – М.: Педагогика, 1986. – Т. I. – 320 с.
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб: Питер, 2008. – 752 с.
5. Непомнящая Н. И. Ценностность как центральный компонент психологической структуры

REFERENCES

1. Bodalev, A. A. (1982). *Vospriyatіe і ponimanie cheloveka chelovekom* [The perception and people's understanding of each other]. Moscow: Izd-vo Mosk-go un-ta [in Russian].
2. Breslav, G. M. (1990). *Emotsionalnye osobennosti formirovaniya lichnosti v detstve: norma і otklonenie* [Emotional features of the personality's formation in childhood: norms and deviations]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
3. Zaporozhets, A. V. (1986). *Psikhicheskoe razvitie rebenka* [Psychological development of the child]. *Izbrannye psikhol. Trudy – Collection of psychological works* (Vols. 1). (pp. 7-320). Moscow: Pedagogika [in Russian].

потребі в єднанні з іншими, узагальнюють емоційно забарвлені уявлення і знання про взаємовідносини на засадах справедливості, людяності, відповідальності, людської гідності, що виявляються переважно в адаптивній поведінці, орієнтованій на оцінки, норми, задані дорослими. Змістова структура моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку містить когнітивний, емотивний та процесуально-діяльнісний компоненти.

Перспективою подальших досліджень є обґрунтування змістової структури моральних цінностей молодших школярів з метою розробки наскрізної технології їх виховання у дитинстві.

- личности / Н. И. Непомнящая, М. Е. Каневская, О. Н. Пахомова, В. В. Барцалкина, С. Н. Рубцова, Э. Н. Музе // Вопросы психологии. – 1980. – №1. – С. 22-30.
6. Урунтаева Г. А. Дошкольная психология: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений / Г. А. Урунтаева. – М.: Академия, 2001. – 336 с.
7. Harris P. L. Children's understanding of the link between situation and emotion / P. L. Harris // Journal of Experimental Child Psychology. – №36. – 1983. – С. 1-20.

4. Ilin, E.P. (2008). *Emotsii і chuvstva* [Emotions and feelings]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
5. Nepomnyashchaya, N. I. (1980). *Tsennostnost kak tsentralnyy komponent psikhologicheskoy struktury lichnosti* [Values as the main component of the psychological structure of the personality]. *Voprosy psikhologii – Issues of Psychology*, 1, 22-30 [in Russian].
6. Uruntaeva, G. A. (2001). *Doshkolnaya psikhologiya: ucheb. posobie* [Preschool psychology: textbook]. Moscow: Akademiya [in Russian].
7. Harris, P. L. (1983). Children's understanding of the link between situation and emotion. *Journal of Experimental Child Psychology*, 36, 1-20 [in English].

Марія Анатольевна Федорова,
кандидат педагогических наук, доцент кафедры
дошкольного образования и педагогических инноваций,
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
ул. Большая Бердичевская, 40, г. Житомир, Украина

ОБОСНОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье анализируются особенности формирования нравственных ценностей в старшем дошкольном возрасте. Автором выделены основные характеристики, содержание и структура нравственных ценностей. Предложен собственный подход к определению нравственных ценностей, которые понимаются как осознанные, высокозначимые смысловые образования, зафиксированные в сознании личности в «моделях должного», основанные на безусловном признании ценности человека, идеях справедливости, милосердия, осознания своей

ответственности за благо другого человека, проявляющиеся в действиях и поступках, способствующих гармонизации отношений личности и общества. Обосновываются педагогические условия воспитания нравственных ценностей в детстве: включение в социальные группы и разные виды деятельности; утверждение ценности человека; влияние в процессе воспитания не только на когнитивную, но и на эмоционально-чувственную сферу личности. На основе анализа научной литературы автор предлагает определение понятия «нравственные ценности старших дошкольников», обосновывает их структуру, в которой выделяет когнитивный, эмотивный, процессуально-деятельностный компоненты. Нравственные ценности старших дошкольников – это слабоосознанные, неустойчивые смысловые образования, основанные на эмоционально-ценностном отношении к другому человеку, потребности в общении с другими, в которых обобщены эмоционально окрашенные представления и знания о взаимоотношениях на основе справедливости, человечности, ответственности, достоинства, проявляющиеся преимущественно в адаптивном поведении, ориентированном на оценки и нормы, заданные взрослыми. Когнитивный компонент нравственных ценностей включает развитие самосознания и самооценки, усвоение нравственных понятий, развитие «внутренних этических инстанций», элементарной рефлексии, внутреннего плана действий, этической оценки. Эмотивный компонент нравственных ценностей предполагает развитие эмоционально-ценностного отношения к людям, нравственных чувств, духовных потребностей, способности к эмпатии, развитие мотивов нравственного поведения. Процессуально-деятельностный компонент включает формирование умений нравственного поведения и накопление соответствующего опыта, умений делать моральный выбор, развитие произвольности, саморегуляции поведения.

Ключевые слова: нравственные ценности, нравственные ценности старших дошкольников, механизмы развития ценностей, когнитивный компонент нравственных ценностей, эмотивный компонент нравственных ценностей, процессуально-деятельностный компонент нравственных ценностей.

*Mariia Fedorova,
(PhD) Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Department of Preschool Education and Pedagogical Innovations,
Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine*

STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF SENIOR PRESCHOOLERS' MORAL VALUES

The article deals with the peculiarities of moral values formation of children of senior pre-school age. The author highlights the main features, content and structure of moral values, which are considered as semantic formations fixed in the consciousness of an individual. Moral values are based on unconditional acceptance of human beings, justice, mercy, understanding of one's responsibility for one's well-being; moral values are manifested through deeds that help harmonize the relationship between the individual and the society. The main pedagogical conditions of moral values upbringing are the following: the basis of education is the approval of the value of the human, social environment should be an example of virtuous activity and stimulate the child; moral education is carried out in integrity with intellectual and aesthetic education; in the educational process, it is important to develop not only the moral consciousness and behaviour but also moral sentiments and motives for deeds. The review of the scientific literature has made it possible to formulate the definition of the concept "moral values of senior preschoolers": partially conscious, unstable formations based on emotional and evaluative attitude to the other person's needs to communicate, which summarize views on relationships on the basis of justice, humanity, responsibility, dignity manifested mainly in adaptive behaviour and rules set by adults. The structure of senior preschoolers' moral values includes the cognitive, emotional and activity components. The cognitive component of moral values involves self-development and adoption of moral concepts, the development of "internal moral instances", elementary reflection of the internal plan of action, the ethical evaluation. The emotional component implies the development of emotional and evaluative attitude towards people, moral feelings, spiritual needs, the capacity for empathy, development of motives for moral behaviour. The activity component includes the formation of moral behaviour abilities and accumulation of relevant experience, the ability to make moral choices, the development of voluntary, behaviour self-regulation.

Keywords: moral values, moral values of senior preschoolers, mechanisms of personality development, cognitive component of moral values, emotional component of moral values, activity component of moral values.

Подано до редакції 01.09.2016